

Podoby a proměny židovství: Jiří Weil (1900-1959)

Ivo Pospíšil

Klíčová slova

Typologie židovských intelektuálů ve střeoevropském areálu, zvláště v českém prostředí, Jiří Weil (1900-1959), přístup židovských intelektuálů k bolševické revoluci a k sovětskému Rusku, ruská avantgarda, Weil jako rusista, Weilovy knihy o SSSR 30. let 20. století a jejich kontext, konec ruské umělecké avantgardy po druhé světové válce.

Key Words

Typology of Jewish intellectuals in Central European area, especially in Czech environment, Jiří Weil (1900-1959), the attitude of Jewish intellectuals to Bolshevik revolution and to Soviet Russia, Russian avantgarde, Weil as a specialist in Russian studies, Weil's books on the U.S.S.R. of the 1930s and their context, the end of the Russian artistic avantgarde after the Second World War

Abstrakt

Autor přítomné studie se zabývá rolí židovských intelektuálů v meziválečné střední Evropě, zvláště v Československu a pokouší se o typologii jejich společenské pozice:

- 1) Směřovali k ortodoxnímu judaismu a vytvářeli určité enklávy, jež zmenšovaly jejich potenciální roli v majoritní populaci.
- 2) Směřovali k novým proudům v židovském myšlení (Jiří Mordechai Langer, Franz Kafka), např. k chasidismu.
- 3) Pokoušeli se formulovat univerzální a inovativní vzorce myšlení (Ježíš, Newton, Marx, Freud, Einstein apod.).
- 4) Dobrovolně se asimilovali a ztotožnili se s určitým národem nebo společenským zřízením (první Československá republika za Masaryka a Beneše).
- 5) Pokoušeli se skrýt své židovství nebo redukovat svůj židovský původ kvůli hrozbám ze strany majoritní populace (pogromy, holokaust) a politických hnutí založených na rasismus, antisemitismus apod.

Abstract

The author of the present study deals with the role of Jewish intellectuals in interwar Central Europe, especially in Czechoslovakia, attempting at the typology of their social positions:

- 6) They tended towards Orthodox Judaism forming certain enclaves which diminished their potential role in the majority population.
- 7) They tended towards new streams in Jewish thought (Jiří Mordechai Langer, Franz Kafka), e. g. towards Chasidism.
- 8) They tried to formulate universal and innovative patterns of thought (Jesus, Newton, Marx, Freud, Einstein etc.).
- 9) They voluntarily assimilate identifying themselves with a certain nation or system of government (the first Czechoslovak Republic under Masaryk and Beneš).
- 10) They tried to conceal their Jewishness or to reduce their Jewish origin because of the threats from the majority population (pogroms, Holocaust) and political movements based on racism, antisemitism etc.

Jiří Weil (1900-1959), a Czech-Jewish communist, gradually belonged to the third and to the fifth types (in the 1940s and 1950s). He was a propagator of Russian Soviet literature, its experimental part, wrote about Leskov's *skaz* and his narrative technique in general, visited the U.S.S.R. several times, but returned disappointed: he was expelled from the communist party, was sent to one of the gulags. His two novels depicting his experiences from Soviet Russia were published before the Second World War and after, the second one many years after his premature death: *Moscow-Border* (1937), *The Wooden Spoon* as a samizdat and later officially at the beginning of the 1990s. His literary career is connected with the swan song of the Russian artistic avantgarde.

Podivuhodný život židovského komunistického literáta Jiřího Weila mě zaujal poprvé na střední škole, kde byl součástí výkladů geniálního surrealistického básníka a výtvarníka světové pověsti a našeho třídní profesora Ladislava Nováka (1925-1999). Především jsem se podívoval, jak mohl přežít nacistické vyhlazování (tehdy se u nás ještě neříkalo ani šoa, ani holocaust), ale také jak přežil stalinské hrůzy, když byl znám jako kritik poměrů v SSSR v 30. letech 20. století. Znal jsem jeho české prózy, zejména *Život s hvězdou* (1949) a *Na střeše je Mendelsohn* (1960),

o dalších jsme se dozvídali postupně, zejména o informacích z doby prvních sovětských pětiletok, *Vzpomínky na Julia Fučíka* (1947), *Žalozpěv za 77 297 obětí* (1958) a hlavně o dvou kritických publikacích, jež se týkají Stalinova SSSR, a to *Moskva-hranice* a *Dřevěná lžíce*: první, která vyšla za první republiky v roce 1937, byla domácími komunisty většinově odsouzena a byla znovu vydána až v 90. letech 20. století, druhá vyšla nejdříve v samizdatu, oficiálně až roku 1992.

Židovský intelektuál, přesvědčený komunista – toto spojení vyvolává otázku po typologii střeoevropských židovských intelektuálů v jejich vztahu k židovství, k judaismu, k tradici jako k historicko-kulturně-etnicko-náboženskému fenoménu. Tento pokus nelze chápat jako jednu provzdu daný: vychází však z indukce mých dosavadních zkušeností a znalostí:

- 1) Jednou z možností je uzavření se do ortodoxního židovství. Ti však s sebou nese oslabení vlivu na okolní komunitu a enklávnost, pocit výlučnosti, jež může budít rezistentní reakce a bránit reálnému vzájemnému poznání.
- 2) Další jsou možné návraty k židovské tradici nebo příklon k novým proudům: to je dílem případ samotného Franze Kafky, jenž po zhlédnutí divadelního představení haličského židovského souboru došel k názoru o nutném návratu k autentickému židovství, který uviděl v chasidismu, i výraznější případ Jiřího Mordechaje Langra (1894 Praha-Vinohrady – 1943 Tel Aviv), bratra českého neoklasicistického dramatika a prozaika, autora legionářské literatury Františka Langra, který pobýval v chasidské komunitě v haličské Belze. Důležité bylo i potom kolísání a váhání i nezvratná láska k české vlasti, s níž se identifikoval, i když se svého židovství nevzdával (Izrael). V novější době po roce 1989 objevují někteří intelektuálové s překvapením svůj židovský původ a aniž by se přikláněli k judaistické tradici, vracejí se alespoň k tradici kulturní, jiní to dávno věděli a nijak to nezdůrazňovali, ale ani nepopírali, uvádějí to jako životopisný fakt (zpěvák Josef Laufer, herec Tomáš Töpfer, hudebník Ladislav Štáidl ve svých pamětech *Víno z hroznů*).
- 3) Další možností obecně bylo zaujmout spojením s nějakou ideologií nebo vědeckou koncepcí nebo ji vytvořit: sekta esejců a Ježíš, Isaac Newton, Karel Marx, Sigmund Freud, což maně nutí myslet na známé songy ruského básníka a písničkáře, herece proslulého Divadla na Tagance Vladimira Vysockého *Píseň antisemity* (Песня антисемита) a *Židé, kolem samí Židé*, kde ironicky i vážně uvádí kromě Ježíše, Isaaca Newtona, Karla Marxe, Alberta Einsteina i Abrahama Lincolna a Charlieho Chaplina a mohli bychom pokračovat i v tom smyslu, že Židé vlastně vytvořili základy světového

myšlení. Je v tom však i osten, jehož se antisemitismus zmocnil ve smyslu, že za vším stojí Židé, což se projevilo v řadě textů.

- 4) Asimilace, tedy židovství přetvořit v kosmopolitním nebo národním celku, spojit se s jiným národem a hájit jeho zájmy. Židé v Evropě byli většinou lidmi německé kultury, což je spojovalo nejen s Němci, ale také s mnohými Slovy, kteří žili ve sféře vlivu německé jazykové kultury: uvádět příklady T. G. Masaryka jako člověka německého jazyka a kultury by bylo zbytečné. Současně se však spolu s prosazující nacionalizací od poloviny 19. století vytvářela i vrstva Židů českých, maďarských, polských nebo slovenských apod. I když i české prostředí se vyznačovalo antisemitismem (pogrom roku 1389 v Praze popisuje Alois Jirásek v románové trilogii Mezi proudy, 1887-1890, studentskou kampaň proti Masarykovi kvůli tzv. hilsneriádě), byl v českém prostředí brzy zakotven filosemitismus nebo prostě tolerance. Židé se někdy identifikovali s českým národním prostředím, ale zejména s politickým systémem první Československé republiky charakteristický liberalismem: z české kultury a umění můžeme připomenout rodinu Langrů, brněnské Haasovy (herec Hugo je pohřben na brněnském židovském hřbitově, hudební skladatel Pavel zahynul v Osvětimi), spisovatele Karla Poláčka, později Arnošta Lustiga, Ludvíka Aškenázyho, režiséra Juraje Herze, pocházejícího ze slovenského prostředí. Zejména v radikálně levicové politice bylo mnoho Židů v meziválečném i těsně poválečném období – viz níže.
- 5) Stát se nenápadným a svoje židovství nezdůrazňovat nebo přímo zapírat: jde o obavu z násilí danou tradicí pogromů a vyhánění Židů (střídavě Anglie, vzpomeňme postavu Shylocka z Shakespearova dramatu Kupec benátský, The Merchant of Venice, od roku 1290 na základě vypuzovacího ediktu nemohli Židé v Anglii legálně pobývat, jindy Španělsko) nebo ještě výrazněji holokaust – takových případů je mnoho.

Jiří Weil patří v této schematické typologii k bodu tři a pět, tedy na jedné straně se spojil s ideologickým hnutím, později v době deziluze a pronásledování se stáhl do sebe, žil nenápadně a snažil se příliš nepřipomínat. Uvědomme si, že tu byl nejen holokaust, ale také skrytý, ale často zcela otevřený antisemitismus režimu v 50. letech minulého století, kdy v politických procesech byla většina komunistických židovských intelektuálů odsouzena za velezradu k smrti nebo dlouholetému vězení, včetně generálního tajemníka KSČ Slánského (Šling, Geminder, Goldstücker, London - v protokolech procesu byla uváděna jejich původní jména a vždy i židovský původ).

Zde se dostáváme k ožehavému tématu Židé a komunismus 19. a 20. století. V Rusku spojovali Židé radikální levici se svým osvobozením – jako i jiné národy rusifikované Ruské říše: to bolševici slibovali, začali i plnit, ale nakonec nesplnili, spíše naopak. Ve vedení bolševické frakce Sociálně demokratické strany Ruska bylo mnoho Židů (většiny se Stalin do konce 30. let zbavil mj. Trockij, Kameněv, Zinovjev, Radek aj.; známé Protokoly sionských mudrců, pravděpodobně podvrh carské ochranky (nově o tom píše ruský židovský emigré Leonid Icelev, bývalý pracovník rádia Svoboda, v satíře *Protokoly moskevských mudrců* z roku 2004.¹ To, že řada židovských intelektuálů spojovala svůj život s komunismem, je všeobecně známo: v procesech 50. let byli Židé jaksi automaticky obviňováni ze spojení s mezinárodním imperialismem: v USA naopak byla řada Židů podezírána z komunismu a vyšetřována v rámci mccarthismu z tzv. neamerické činnosti. Typické bylo i to, že tehdejší komunisté, tedy i Židé mezi nimi, byli fundamentalisté: ani únos vlastní dcery NKVD v SSSR nezabránil Rudolfu Slánskému a jeho ženě Josefě zůstat vyznavači tohoto hnutí; tato „víra“ byla typická i pro mladého Weila. Pozoruhodné svědectví podává Jaroslava Vondráčková, která za první republiky patřila ke kruhu komunistické bohémy (viz dále).²

Často se říká, že Weil byl trockista, ale to byli zpočátku takřka všichni přívrženci tzv. světové revoluce včetně Trockého, přítele Lenina; Trockij, který rozhodně nebyl všeobjímajícím humanistou (českoslovenští legionáři by o tom mohli vyprávět, neboť to byl prý on, kdo poslal na železniční stanice na magistrále proslulý telegram o postřelení důstojnického sboru) - to ovšem asi nevěděl ani Ludvík Jahn z Kunderova Žertu („Ať žije Trockij!“), když jeho jméno použil k prostoduché provokaci. Jiří Weil patřil ke komunistům první Československé republiky, dnes bychom řekli „salonním“ (k těm možná patřila spíše Marie Majerová, Ivan Olbracht, dočasně i Jaroslav Seifert, dílem i Vladislav Vančura – i na Slovensku takoví ovšem byli – určitě nežili jako proletáři a jejich vztah k stranickému vedení

---

¹ <http://archive.svoboda.org/programs/cicles/writers/itzelev.asp>, 8. 5. 2013, 16:59. Леонид Ицелев: Протоколы московских мудрецов. Исторический роман. *Мосты* 2004, 2, s. 53-184. Viz I. Pospíšil: Icelev: Staryje i novyje vyzovy romana: Leonid Icelev i jeho „Protokoly moskovskich mudrecov“ (2004) kak primer postmodernistskogo mańjerizma. In: Aktual'nyje problemy obučenija russkomu jazyku XI. Eds: Eva Malenová, Oxana Ushakova. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Brno 2014. ISBN 987-80-210-7546-7.

² Jaroslava Vondráčková: Mrazilo – tálo (O Jiřím Weilovi). TORST, Praha 2014. ISBN 978-80-7215-490-6. V samizdatu 1979. Viz naši rec.: Spoza Moravy. Antonín Hošťálek: Deník čtenáře 2014-2015. Ilustrace Miloš Navrátil. Moravskoslezský kruh, Brno 2015. ISBN 978-80-905604-2-0. Jaroslava Vondráčková: Mrazilo – tálo (O Jiřím Weilovi)- TORST, Praha 2014. ISBN 978-80-7215-490-6. Ivan Dorovský: Já se tam nevrátím. Verše vybrala, výbor sestavila, ilustrovala a obálku navrhla Dagmar Dorovská. Tribun EU, Brno 2015. ISBN 978-80-263-0911-6. Alain Besançon: Svatá Rus. Z franc. orig. Sainte Russie přel. Josef Mlejnek. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2015. ISBN 978-80-7325-360-8. Slovenské pohľady 2016, č. 7-8, s. 300-304. 23. blok.

byl proměnlivý), kdybychom nevěděli, že Weil pracoval v SSSR na stavbách socialismu, a to zcela dobrovolně-povinně jako komunista, a to i později už jako vyloučený, že dokonce byl v jednom z gulagů, že poznal SSSR opravdu zevnitř. Jaroslava Vondráčková, rozená Šimková (1894-1986), původně textilní výtvarnice, z bohaté intelektuální rodiny, milovnice SSSR, souputnice Devětsilu, kolektivistického Artělu, se od 50. let se věnovala psaní memoárů, její vzpomínky na Weila vyšly poprvé samizdatově (1979), knihu o Kafkově přítelkyni Mileně Jesenské vydal TORST dokonce dvakrát. Přemýšlím – když se tak dívám na kalendárium života Jiří Weila, tohoto skvělého prozaika (Moskva – hranice, 1937, Češi stavějí v zemi pětiletok, 1937, Makanna – otec divů, 1946, Vzpomínky na Julia Fučíka, 1947, Život s hvězdou, 1949, Vězeň chillonský, 1957, Harfeník, 1958, Dětské kresby na zastávce k smrti – Terezín 1942-1944, posmrtně Na střeše je Mendelssohn, 1960), překladatele z ruštiny (Leskov, antologie Sborník sovětské revoluční poezie, 1932), jenž jako Žid přežil jako zázrakem celou válku, aby byl potom zase ostrakizován a zemřel na leukémii: co to bylo za lidi, kteří pracovali v Interhelpu kdesi v střední Asii, dostávali tam za odměnu tyfus, hladověli a žíznil, byli donekonečna prověřováni, vězněni, vylučováni z milované strany a přesto se - jako když se můra táhne k světlu - hnali do Moskvy; pochopit je to opravdu těžké. Jeho pozice outsidera je dotvrzena i nyní: při velkých pietních vzpomínkách v Terezíně nebylo jeho jméno ani zmíněno. Vondráčková píše pěkně, konkrétně, věcně, umí to, ví, o čem ten tehdejší život byl, je to cenné i pro nás a ty, co po nás přijdou: každý tvůrčí život je cenný, ale je tu ještě varování a tragédie ideálu.

Vraťme se však ještě k Weilovi-rusistovi: po roce 1917 přesně vycítil nápor avantgardních a imanentních/ formalistických směrů. Jako Evropan nacházel v Rusku především formální výboje, technologii moderní civilizace: k tomu bolševici v první fázi revoluce skutečně směřovali. Takto ostatně chápe Rusko i hrdinka jeho románu Moskva-hranice: „Dověděli jsme se o dvojí ruštině, ruštině ruských emigrantů, ustrnulé v starých, kroucených slovech, plných úcty, ruštině, v níž se objevovali milostpáni a slečny a jež jí připadala jako řeč dlouhých pštrosích per, kterými měla vyzdoben klobouk její matka. Pak tu byla ruština druhá, jejíž slova se hroutila v křečích nového řádu, byla to řeč zkratek, horečných snů a matematických formulek.“³ Tzv. skandální román má široké souvislosti českých i jiných reflexí sovětského Ruska, kam patří úvahy Bohumíra Šmerala, Ivana Olbrachta, Julia Fučíka, ale také Andrého Gida, Romanina Rolland, H. G. Wellse a pozapomenutého Břetislava

---

³ J. Weil: Moskva-hranice. Mladá fronta, Praha 1991, s. 39.

Palkovského.⁴ Žádné z těchto svědectví není zcela jasnou obžalobou Stalinova Ruska: liší se od sebe jen v tom, že některé práce líčí, co jejich autoři skutečně viděli, jiné jen věci vysloveně kladné. Ani kniha Andrého Gida (1869-1951) odsouzená v pamfletu S. K. Neumanna, není jednoznačným odsouzením poměrů v SSSR v 30. letech 20. století.⁵ Navíc, jak se ukázalo ve výzkumu Marie Brunové na základě archívních dokladů v Památníku národního písemnictví v Praze (složky naklad. Družstevní práce)⁶, název románu měl svou genezi a jeden z názvů zněla Ještě je Moskva (měl i variantu Moskva slzám nevěří); takto komunisté označovali situaci, kdy uváděli Moskvu jako poslední záštitu v svém boji proti kapitalismu, tedy ani název neměl být takový, aby vyvolával nějaké protisovětské konotace. Jinak řečeno: i tu platí latinské *ad fontes*: často „papouškujeme“ floskule, které jsou polopravdami.

Moskva-hranice je Weilovým experimentem žánrovým i myšlenkovým. Poněkud připomíná Dos Passosovu metodu *camera-eye*, kterou Weil znal i z rané sovětské literatury, portrétováním zase Čapkova *Povětroně*, je experimentem formy i myšlenky. Na druhou stranu vah klade Weil svou mladistvou víru, iluzi, utopii a konfrontuje ji s tíživostí sovětských 30. let. Román má autobiografické rysy. Autor jako první u nás psal kompetentně o sovětské literatuře (1924), spolupracoval se Sověty ve vile Tereze, byl v SSSR jako překladatel a byl tu i poslán za trest do vyhnanství, přežil léta nacistické i pozdější komunistické perzekuce: o tom všem se dovídáme z různých materiálů včetně knížky Jaroslavy Vondráčkové. Weil se v románu stylizoval v podstatě do všech hlavních postav (Ri, Fischer, Herzog), bloudících židovských intelektuálů, kteří jako obdivovatelé SSSR odjíždějí budovat nový svět. Ri pochází z dříve bohaté rodiny, pohybovat se v salonech a mluvit několika jazyky jí nedělá potíže: má už za sebou neblahou zkušenost z židovské kolonizace Palestiny, kam přijela s manželem Karlem, ale kde v lůně kolektivní utopie ztrácí lásku i své ještě nenarozené dítě. Nová známost ji zase vhání do Moskvy. Zpočátku neumí rusky a na zemi se dívá s nepochopením. Pak ji plně zasahuje realita: nadšení z budování, na straně druhé tajný obdiv ke všemu západnímu,

---

⁴ I. Pospíšil: K civilizační roli Ruska a SSSR: Vasilij A. Žukovskij – Ludovít Štúr - Břetislav Palkovský. In: *Areál Ruska ve světle historických výročí (1709, 1812, 1941, 1991): jazyk – literatura – dějiny kultury*. Eds: Ivo Pospíšil, Josef Šaur. Masarykova univerzita, Brno 2012, s. 139-156. ISBN 978-80-210-5904-7. Týž: *Sovetskij Sojuz i sovetskaja kultura v vosprijatii Bržetislava Palkovskogo (Za sovetskij civilizaciej, 1936)*. Slavistika, Kn. XVI (2012), Beograd 2012, s. 463-472. ISSN 1450-5061.

⁵ Viz A. Gide: *Retour de l' U.R.S.S.* (1936), čes. *Návrat ze Sovětského svazu*, Družstevní práce, Praha 1936, přel. Bohumil Mathesius, který také napsal doslov *André Gide a Sovětský svaz a Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.*, čes. *Poopravení Návratu ze SSSR, souborně Návrat ze SSSR a Poopravení Návratu ze SSSR*. Bourdon, Praha 2015, přel. Zuzana Tomanová. S. K. Neumann: *Anti-Gide aneb Optimismus bez pověr a ilusí*. Lidová kultura, Praha 1937.

⁶ M. Brunová: Ke genezi názvu románu *Moskva-hranice* českého spisovatele Jiřího Weila. In: *Slovanský literární svět I: kontexty a konfrontace*. Masarykova univerzita, Brno 2015, s. 31-38. ISBN 978-80-210-7915-1.

buržoaznímu, chudoba, rvačky v krámu o kus masa a chleba, neuvěřitelná byrokracie, atmosféra stranických čistek, průkazy na všechno a spousty dotazníků: její milenec je uvězněn, další je mrtev. Nové kolo začíná vraždou Kirova. Weil není protisovětský, vše chápe jako běh života při tvorbě něčeho nového, ale současně, jak to přesně nazval B. Mathesius ve svém doslovu, román představuje „vzpouru materiálu“, jež se jako by obrátil proti původnímu autorovu záměru, jak ostatně dokládá i uvedená geneze názvu. To líčí chladným, jakoby odcizeným jazykem, užitím už tehdy archaických tvarů a konstrukcí a vyprávěcích strategií, nahlížením reality ze strany a zevnitř. Weil se tu ukázal jako znalec Ruska a projevil i smysl pro detail: politický pracovník a překladatel Fischer bydlí v areálu Novoděvičího kláštera; tato výspa starého Ruska se vrací v den Herzogova pohřbu, jehož se zúčastní i „nepřítel lidu“ Fischer. Zdálo se, že snad tělo mrtvého pluje nad klášterem, když pohřební průvod již vkráčel do vrat. V této orwelliádě před Orwellem projevil Weil to, co co vždy šlechtilo českého intelektuála nehledě na všechny omyly a selhání: odpor k stádnosti, individualitu a skepsi. Sociálně cítící člověk hledající nový svět neváhal nelítostně až sebemrškačsky obnažit vlastní iluzi. Tragédie Weilových intelektuálů, kteří prchali před chováním evropské společnosti, před fašismem – a našli praxi stalinismu, tím nekončí.

Druhý text, který byl již jednou připraven do tisku v letech 1968-69, vychází až v 90. letech. *Dřevěná lžíce* je již otevřeněji deziluzivním narativním pásmem snímajícím životní osudy čtyř postav, osudy, které se nakonec protnou nepoznány; je mementem. Současně vede k realističtějšímu obrazu sovětského Ruska té doby, k reálnějšímu hodnocení postav a rozostření hodnotových světél a stínů.⁷ Nebudeme analyzovat Weilovy české romány a jiná díla, o tom je dost početná literatura, neboť Weil – po letech zarytého mlčení – se stal zase módou, což mu neuškodilo, ale ani neprospělo.⁸ V rozsáhlé weilovské literatuře se nám však

---

⁷ Podrobněji viz naše dávné recenze: Stádnost a intelekt (Jiří Weil: Moskva – hranice, Praha 1991). Lidová demokracie 2.10.1991, s. 5. Bohové jsou zlí... (Jiří Weil: Dřevěná lžíce, Praha 1992). Rovnost 12.1.1993, s. 5.

⁸ V Slovníku české literatury online (autor Pavel Janáček, poslední aktualizace 21. 12. 2011) <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=902> se uvádějí mj.: Z. Kalista: Jiří Weil (o společných literárních začátcích), in Tváře ve stínu (1969); J. Bečka: Jiří Weil a východ, Čs. rusistika 1989, č. 4; E. Štědroňová: Dialektika umělecké metody a reality v díle Jiřího Weila, ČL 1990, č. 2; A. Jedličková: Nepublikovaná kapitola Weilova románu Na střeše je Mendelssohn, ČL 1990, č. 2; A. Jedličková: „Shledávám, chtě chválit skutky božské, že bohové jsou zlí“, Slovenské pohľady (Bratislava) 1990, č. 8; U. Heftrich: Weilův Život s hvězdou a evropská literární tradice, in Česká literatura na konci tisíciletí. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky, sv. 2 (2001); M. Kryl: Ke vzniku románu Jiřího Weila Na střeše je Mendelssohn, in Tereziánské studie a dokumenty 2002 (2002); A. Wagnerová: Po stopách Jiřího Weila v Alsasku, LitN 2004, č. 42 (upr. in J. Weil, A. Wagnerová: Štrasburská katedrála, Co by dělal Čech v Alsasku?, 2011); M. Kryl: Jiří Weil – intelektuál mezi Východem a Západem, Slovanský přehled 2005, č. 2; B. Kaibach: Poetologická dimenze Weilova

poněkud ztrácí Weil jako literární kritik, jenž k nám přinášel teorie ruských formalistů a ruskou sovětskou avantgardu, autor hesla *N. S. Leskov* v Masarykově slovníku naučném, v němž poukázal na jeho skaz, jeho pojetí nového umění jako experimentu, což bylo běžné pro české avantgardní chápání ruské revoluce v umění.

Jako pozoruhodný, paradoxně komplementární protipól Weilova hledání tu ční česká reflexe pražské výstavy sovětského výtvarného umění roku 1947, o níž jsme psali jinde a kam patří i problém cestopisu Břetislava Palkovského.⁹ Vzniká tak zdánlivě paradoxní situace: ti,

---

Žalozpěvu za 77 297 obětí, in *Holokaust – Šoa – Zagłada* (2007); M. Kryl: Jiří Weil – jeden český židovský osud, in *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století* (2008).

⁹ *Střetnutí. Sovětské malířství a současné umění*. V redakci, s úvodem a doslovem O. Mrkvičky. Vladimír Žikeš, Praha 1947. Viz o tom naši studii, o níž se zde opíráme: *Střetnutí textů a kontextů* (na pozadí ohlasů výstavy sovětského malířství v Praze roku 1947). In: *Text a kontext*. Květuše Lepilová a kol. Kolektivní monografie Centra pro další vzdělávání Ústavu slavistiky FF MU a České asociace slavistů. Repronis, Brno 2013, s. 111-118. ISBN 978-80-7329-374-1. Břetislav Palkovský: *Za sovětskou civilizací*. Orbis, Praha 1936. Viz naši studie: *Střední Evropa a Rusko: pohledy, recepce, průniky*. In: *Střední Evropa jako kulturní průsečík a Slované: tradice – perspektivy – úskalí* (několik vybraných okruhů). Spoluautor a editor. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2011, 114 s. ISBN 978-80-210-5607-7, s. 61-113. *K civilizační roli Ruska a SSSR: Vasilij A. Žukovskij – Ludovít Štúr, Břetislav Palkovský*. In: *Areál Ruska ve světle historických výročí (1709, 1812, 1941, 1991): jazyk – literatura – dějiny kultury*. Eds: Ivo Pospíšil, Josef Šaur. Masarykova univerzita, Brno 2012, s. 139-156. ISBN 978-80-210-5904-7. Břetislav Palkovský (1888-1978) byl český historik a literát, v meziválečném období poměrně vlivný a známý, účastník londýnského odboje. Dnes o něm mnoho českých historiků ani neví. V roce 1923 je autorem soupisu díla Maxe Švabinského, zabývá se bankovníctvím a měnou ve spisku *Národní banka československá a náprava měny* (Vesmír, Praha 1925), píše i řadu politologických a obecně kulturních textů: *Hostitel z továrny na absolutno* (In memoriam Karla Čapka, Praha 1938), *Kritické metody historika J. Slavíka. Příspěvek k metodologii vědecké a politické české kritiky* (vl. nákl. V Praze 1938), také klíčovou knihu *Za sovětskou civilizací* (vl. nákl. Orbis, Praha 1936), píše dokonce propagační divadelní hru *Strach jde světem* (Václav Petr, Praha 1938). Obecně lze říci, že ho zajímal německý fašismus a sovětský komunismus a vše, co s nimi souviselo. To se projevilo i v jeho pracích napsaných nebo vydaných v Londýně: *Rozcestí: politické úvahy z těžkých dob* (Nová svoboda, Londýn 1941), *Pevnost Londýn: 1940-1941* (Trinity Press, London 1945), *Nacistický právní řád* (Nová Svoboda, Londýn 1941), *Londýnské epištoly 1940-1945: stati a úvahy* (vydáno u Václava Petra v Praze 1946) *Sedmý listopad 1917. Ke čtvrtstoletému výročí ruské revoluce* (Společnost pro kulturní a hospodářské styky s SSSR v Praze, Londýn 1942), *divadelní hra Svítání* (Londýn 1942), *brožura Válečný osud jednoho propagačního dramatu* (Londýn 1940). V jeho bibliografii najdeme však i další pozoruhodné kousky: v roce 1909 tento severomoravský rodák napsal a vydal *Vzpomínku na paní Marii Matulovou, ředitelku průmyslové a měšťanské i obecné školy* (vl. nákl., Moravská Ostrava 1909) a dvě knihy po roce 1945: monografii Oskar Kokoschka (SNKLHU, Praha 1958) a *Hostitel ze Strže. Vzpomínka na Čapka* (Středisko státní památkové péče a ochrany přírody Středoč. kraje, 1969). V slavné knize *The Munich Crisis 1938. Prelude to World War II* (Eds: Igor Lukeš, Erik Goldstein. Frank Cass and Co. Ltd. London 1999) je jeho jméno zmiňováno v souvislosti s aktivitou československé inteligence proti přijetí mnichovské dohody. Palkovský v memorandu prezidentu Benešovi z roku 1940 popisuje akci skupiny pražských intelektuálů, jejichž mluvčím byl prof. Zdeněk Nejedlý, kteří po podpisu mnichovské dohody kontaktovali sovětské zastupitelství v Praze se dvěma požadavky: chtěli větší množství sovětských letadel na Slovensku a prohlášení, že SSSR bude bojovat na straně Československa, i když ho opustily jak Británie, tak Francie. I když, jak autor stati v citovaném sborníku *Stalin and Czechoslovakia in 1938-39* ironicky uvádí, vzniklo toto memorandum spíše v prostředí pražské kavárenské bohémy, než v dobře informovaných vojenských kruzích (Můžeme s tím srovnat atmosféru mnichovské a protektorátní

kteří vítali sovětské umění jako umění avantgardní, byli výstavou oficiálních malířů zobrazujících např. účastníky teheránské konference (1943) doslova vyděšeni, jiní, kteří avantgardu vždy odmítali (také z důvodů politických) jako lidé pravicově konzervativní, byli naopak nadšeni, neboť Stalinův SSSR jim svou autoritou po druhé světové válce potvrdil jejich pravdu. Ohlasů na výstavu sovětského malířství se ujal nakladatel Vladimír Žikeš a vydal pod vícevýznamovým názvem *Střetnutí*.¹⁰

Situace byla dobově značně delikátní: vše sovětské muselo být již tehdy chváleno nebo kritizováno jen velmi opatrně, aby se netýkalo země a jejího vnitřního uspořádání: Stalin byl - oprávněně i neoprávněně (někdy se jeho úloha zveličuje, jindy se zase zcela neguje) - hrdinou války, budovatelem země, o politických procesech a gulazích se nehovořilo. Lze říci, že koncepce svazku je velmi taktická a z tohoto hlediska připomíná známou knihu Břetislava Palkovského z roku 1936¹¹: na jedné straně v podstatě objektivistický přístup, současně však

---

Prahy, jak ji ve svých pamětech popisuje Albert Pražák, předseda České národní rady z květnového povstání, viz: Albert Pražák: *Politika a revoluce. Paměti*. Eds: Miloš Zelenka – Stanislav Kokoška. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR, Academia, Praha 2004, vědec. red.: prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.), sovětská strana nicméně překvapivě odpověděla protiotázkou: akci podmínila změnou vlády v Praze, kterou by jmenoval Beneš. Tato vláda by musela vyslat delegaci do Ženevy, kde by proti Hitlerovi požádala o ochranu podle článku 16, tedy že se Československo stalo obětí nevyprovokované agrese. Zásah Sovětského svazu by tak nabyl plné mezinárodní legitimacy. Nic z toho se však nestalo. Zajímavé je, že zmínka o Palkovského memorandu není ani v našich akademických třídních Pamětech Edvarda Beneše. Ať tak či onak, Palkovský nebyl v tomto seskupení českých intelektuálů náhodně, svou znalost SSSR doložil právě knihou o sovětské civilizaci.

¹⁰ *Střetnutí. Sovětské malířství a současné umění*. V redakci, s úvodem a doslovem O. Mrkvičky. Vladimír Žikeš, Praha 1947, dále: *Střetnutí*.

¹¹ Břetislav Palkovský: *Za sovětskou civilizací*. Orbis, Praha 1936. Viz naši studie: *Střední Evropa a Rusko: pohledy, recepce, průniky*. In: *Střední Evropa jako kulturní průsečík a Slované: tradice – perspektivy – úskalí* (několik vybraných okruhů). Spoluautor a editor. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2011, 114 s. ISBN 978-80-210-5607-7, s. 61-113. K civilizační roli Ruska a SSSR: Vasilij A. Žukovskij – Ludovít Štúr, Břetislav Palkovský. In: *Areál Ruska ve světle historických výročí (1709, 1812, 1941, 1991): jazyk – literatura – dějiny kultury*. Eds: Ivo Pospíšil, Josef Šaur. Masarykova univerzita, Brno 2012, s. 139-156. ISBN 978-80-210-5904-7. Břetislav Palkovský (1888-1978) byl český historik a literát, v meziválečném období poměrně vlivný a známý, účastník londýnského odboje. Dnes o něm mnoho českých historiků ani neví. V roce 1923 je autorem soupisu díla Maxe Švabinského, zabývá se bankovníctvím a měnou ve spisku *Národní banka československá a náprava měny* (Vesmír, Praha 1925), píše i řadu politologických a obecně kulturních textů: *Hostitel z továrny na absolutno* (In memoriam Karla Čapka, Praha 1938), *Kritické metody historika J. Slavíka. Příspěvek k metodologii vědecké a politické české kritiky* (vl. nákl. V Praze 1938), také klíčovou knihu *Za sovětskou civilizací* (vl. nákl. Orbis, Praha 1936), píše dokonce propagační divadelní hru *Strach jde světem* (Václav Petr, Praha 1938). Obecně lze říci, že ho zajímal německý fašismus a sovětský komunismus a vše, co s nimi souviselo. To se projevilo i v jeho pracích napsaných nebo vydaných v Londýně: *Rozcestí: politické úvahy z těžkých dob* (Nová svoboda, Londýn 1941), *Pevnost Londýn: 1940-1941* (Trinity Press, London 1945), *Nacistický právní řád* (Nová Svoboda, Londýn 1941), *Londýnské epistoly 1940-1945: stati a úvahy* (vydáno u Václava Petra v Praze 1946) *Sedmý listopad 1917. Ke čtvrtstoletému výročí ruské revoluce* (Společnost pro kulturní a hospodářské styky s SSSR v Praze, Londýn 1942), divadelní hra *Svítání* (Londýn 1942), brožura *Válečný osud jednoho propagačního dramatu* (Londýn 1940). V jeho bibliografii najdeme však i další pozoruhodné kousky: v roce 1909 tento severomoravský rodák napsal a vydal *Vzpomínku na paní Marii Matulovou, ředitelku průmyslové a měšťanské i obecné školy* (vl. nákl., Moravská Ostrava 1909) a dvě knihy po

nezamlčování kritiky a hlavně manifestační přátelství založené na zvláštnosti československé cesty ve všem, tedy i v politice, ekonomice a třeba i výtvarném umění. I českoslovenští komunisté – alespoň někteří – věřili v československou cestu k socialismu, to říkali i jejich politici včetně Klementa Gottwalda. Příkladem podobného zahraničního vnímání situace může být raná kniha budoucího dánského rusisty a bohemisty, jenž v poválečné době studoval v Praze, Eigila Steffensena (1927-2011) *Československý příklad*.¹² Vyskytli se však i ti, kteří svůj postoj zakládali na adoraci všeho sovětského: i k výstavě se vyjádřili – podle ředitele pořadatelské Tret'jakovské galerie (viz dále) -, že skutečný socialismus je jen ten sovětský. Přesto se zdá, že nakonec po únoru 1948 prosazení sovětské cesty včetně represí bylo spíše vynuceno zvnějšku za účasti domácích spojenců. Sborník ukazuje na to, že nehledě na poválečnou euforii si většina publicistů a kritiků zachovala vlastní úsudek a nezávislost, byť je vyjadřovali opatrně a takticky. Bombastičnost podniku, který byl volným pokračováním pražských oslav stého výročí úmrtí A. S. Puškina v roce 1937, jichž se zúčastnil prezident Edvard Beneš a kde už v předsednictvu nesměli být podle diktátu Moskvy ruští emigranti, byla potvrzena přímou účastí ministra zahraničí Jana Masaryka a školství Jaroslava Stránského; byl zde i ředitel Tret'jakovské galerie A. Zamoškin, jehož pozdější článek v Moskevské Pravdě ze dne 6. června, jenž představoval nepokrytý počátek otevřeného sovětského vměšování do československých záležitostí, způsobil další negativní ohlasy.

Kromě novinářů a těch, kteří psali pod značkami a pseudonymy, se tu najdou i hlasy a kritika skutečných odborníků na kulturu i přímo na výtvarné umění. Když pomineme oficiální a politicky strukturované úvodní projevy Jana Masaryka a Václava Rabase, najdeme tu i kladné

---

roce 1945: monografii Oskar Kokoschka (SNKLHU, Praha 1958) a *Hostitel ze Strže*. Vzpomínka na Čapka (Středisko státní památkové péče a ochrany přírody Středoč. kraje, 1969). V slavné knize *The Munich Crisis 1938. Prelude to World War II* (Eds: Igor Lukeš, Erik Goldstein. Frank Cass and Co. Ltd. London 1999) je jeho jméno zmiňováno v souvislosti s aktivitou československé inteligence proti přijetí mnichovské dohody. Palkovský v memorandu prezidentu Benešovi z roku 1940 popisuje akci skupiny pražských intelektuálů, jejichž mluvčím byl prof. Zdeněk Nejedlý, kteří po podpisu mnichovské dohody kontaktovali sovětské zastupitelství v Praze se dvěma požadavky: chtěli větší množství sovětských letadel na Slovensku a prohlášení, že SSSR bude bojovat na straně Československa, i když ho opustily jak Británie, tak Francie. I když, jak autor stati v citovaném sborníku *Stalin and Czechoslovakia in 1938-39* ironicky uvádí, vzniklo toto memorandum spíše v prostředí pražské kavárenské bohémy, než v dobře informovaných vojenských kruzích (Můžeme s tím srovnat atmosféru mnichovské a protektorátní Prahy, jak ji ve svých pamětech popisuje Albert Pražák, předseda České národní rady z květnového povstání, viz: Albert Pražák: *Politika a revoluce. Paměti*. Eds: Miloš Zelenka – Stanislav Kokoška. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR, Academia, Praha 2004, vědec. red.: prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.), sovětská strana nicméně překvapivě odpověděla protiotázkou: akci podmínila změnou vlády v Praze, kterou by jmenoval Beneš. Tato vláda by musela vyslat delegaci do Ženevy, kde by proti Hitlerovi požádala o ochranu podle článku 16, tedy že se Československo stalo obětí nevyprovokané agrese. Zásah Sovětského svazu by tak nabyl plně mezinárodní legitimity. Nic z toho se však nestalo. Zajímavé je, že zmínka o Palkovského memorandu není ani v našich akademických třídílných *Pamětech Edvarda Beneše*. Ať tak či onak, Palkovský nebyl v tomto seskupení českých intelektuálů náhodně, svou znalost SSSR doložil právě knihou o sovětské civilizaci.

¹² E. Steffensen: *Tjekkoslovakiets eksempel*. København 1950.

ohlasy v podstatě ryze ideologické povahy. Uvádějí se názory dělníků apod.: tomuto umění prý obyčejný člověk rozumí: „Nuže, přemýšlet budou muset nejen modernisté...“¹³ Jinak však šlo většinou o pohyb mezi taktickým, leč kritickým přijetím a totálním odsouzením. Pro české (neboť šlo o vysloveně české reakce) prostředí je však typická vzájemná rivalita a někdy i podlé zneužívání mocenského postavení SSSR k vyřizování (jako u nás vždy) osobních účtů. V podstatě kladně vyznívají vyjádření budoucího slavného malíře Karla Hodra (1910-2002) a Ctibora Štolovského (Rudé právo, 18. 4. 1947). I když většina reakcí je kritická, nelze pominout jednu věc: většina oceňuje, jak se stát o výtvarné umění v SSSR stará. Samozřejmě pominuto zůstalo to, že naopak řada malířů nemohla veřejně vystavovat svá díla, byla často politicky pronásledována, pokud trvala na svých tvůrčích názorech a metodách, které neodpovídaly tehdejším představám o socialistickém realismu. I když řada kritiků poukazovala na to, že v Praze vystavená díla oficiálních malířů, která spíše sloužila politické reprezentaci, jsou realistická, jiní naopak ukazovali na to, že nejde o skutečný realismus, pouze o pokleslou manýru.

Nejpřesněji se vyjádřil surrealista Bohuslav Brouk (1912-1978): nejenže odmítl výroky Štechovy, ale vyjádřil se k podstatě věci: „Naši moderní malíři, mezi nimiž je tolik komunistů, sice se velmi zle vyjadřují o sovětském umění všude, kudy chodí, avšak ani jediný z nich nemá tolik odvahy, aby vyjádřil svůj nesouhlas veřejně a vyčinił všem kritikům, kteří je opěvují nebo kteří o něm zbaběle mlčí [...] Čeští umělci, čelní představitelé naší kritiky, buďte hodni svého poslání! Netřeste se o trochu pochvaly a uznání ze strany mocných.“¹⁴ A končí citátem F. X. Šaldy, že dědičným hříchem českého národa je podučitelství, že třeba více kuráže k pravému rytířství a heroismu. Řada kritiků se ozvala na denunciaci A. Zamoškina. J. Kotalík (1920-1996) píše mnohem taktičtěji: na jedné straně odmítá sovětská tvrzení, že české umění propadlo formalismu, ale zároveň ukazuje, že sovětská výstava vede k zamyšlení nad společenským přijetím umění vůbec; je rozdíl mezi vkusem umělců a uměnovědců na straně jedné a běžné populace na straně druhé. V tomto i jiných vystoupeních bohužel chybí to, co řekl a uvedl B. Brouk, totiž mocenské řízení umění, i když to řada autorů připouští, ale nechce to dále komentovat.

Pozoruhodně se k výstavě vyjádřil budoucí zasloužilý malíř a výtvarný kritik ruského původu Vladimír Šolta (1924-1977), druhý manžel Jiřiny Švorcové, který byl v době tzv. konsolidace/normalizace předním funkcionářem, ale také nápaditým umělcem, žákem Emila

---

¹³ Střetnutí, s. 26.

¹⁴ Střetnutí, s. 103.

Filly (1882-1953), jenž se ostatně k výstavě také vyjádřil. V. Šolta jako znalec ruského a sovětského umění začíná historickými souvislostmi, ikonomalbou a její degenerativní vývojovou fází v 18. století a konstatuje: „Řekněme hned na začátku: jde o způsob výtvarné práce, jemuž naše pojetí odporuje. Rozpor netkví v úkolech: aktivní spoluúčast umění na budování skutečnosti a výchovné a vzdělávací poslání umělecké práce jsou všeobecnými podmínkami její existence. Jde o to, jak se úkoly provádějí. Vystavující sovětsí malíři užívají prostředků formálně nevybroušených, zaměřující malířskou formu technickým přepisem námětu, i když přesným a bravurně pohotovým. Tedy prostředkem reprodukčním (tomu dnes obvykle slouží barevný film, fotografie), nikoli výtvarně tvůrčím.“¹⁵ A dále: „Je třeba konečně pochopit, že přátelský styk a spolupráce se zakládá na upřímné kritičnosti, nikoliv na falši, pochlebování a politikaření.“¹⁶ Doporučuje vést otevřenou diskuzi a odmítá názor, že třeba odmítat vše, co je spojeno s epochou formalismu.

Výstava a její ohlas byly patrně posledním, relativně svobodným střetem idejí před únorem 1948: kromě totálního zklamání ze sovětského výtvarného umění, jež pod mocenským diktátem zlikvidovalo celou výtvarnou avantgardu, tu najdeme historické zamyšlení nad vztahem umělce a společnosti, vnímatele, sociálního aspektu vnímání umění, nad problémem uměleckého vkusu a jeho kultivace a nad obecnější otázkou svobody umělecké tvorby, jistě i nad vztahem trhu, ekonomické a estetické funkce umění, hranic třídního diktátu. Nutno poznamenat, že osudy účastníků tohoto střetu byly různé, často nečekané a protikladné. Ještě jeden aspekt této diskuse, byť skrytě nebo poloskrytě, vyjadřovala: nezbytí zvláštní československé cesty k socialismu ve všech oblastech a současně oblíbené téma střetu tzv. Západu a Východu. V něm hraje osobnost židovského intelektuála, Středoevropana, Evropana, svérázného komunisty a skeptika Jiřího Weila nezastupitelnou roli.

---

¹⁵ Střetnutí, s. 133-134.

¹⁶ Střetnutí, s. 136.